

<http://digithum.uoc.edu>

Dossier «Resistencialisme i normalització: usos del passat i discursos culturals en la Catalunya contemporània»

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano**

Enric Bou

Professor d'Estudis ibèrics i Literatura comparada a la Universitat Ca' Foscari de Venècia
ebou19@gmail.com

Data de recepció: març de 2013

Data d'acceptació: abril de 2013

Data de publicació: maig de 2013

Resum

En aquest article vull identificar la manera com la memòria històrica és recuperada i en particular de quina manera es juga amb el problema del temps. El que vull examinar és de quina manera el llenguatge literari, amb la seva habilitat de penetrar i crear situacions de contaminació, és el més adequat per a presentar de manera menys ideològica i emocional la memòria històrica com una manera de reconstruir, completar o corregir allò que han explicat les històries oficials. La literatura és capaç de recuperar o recrear el que ha estat explicat en les històries oficials i d'aquesta manera aconsegueix de donar veu a memòries, personatges i realitats que han estat suprimits.

Paraules clau

memòria històrica, temps, novel·la catalana, Jesús Moncada, Jaume Cabré

Time and memory: Camí de sirga and Les veus del Pamano

Abstract

In this article, I will examine how historical memory is recovered and, in particular, how the issue of time is dealt with. I will explore how literary language, with its ability to penetrate and create contaminated situations, is the most suitable vehicle for presenting historical memory in a less ideological and emotional way and how it offers a means of reconstructing, filling in or setting straight the records provided in official accounts. Finally, I will argue that literature can be used to recover or recreate these official accounts and, in so doing, to give voice to previously suppressed memories, figures and realities.

Keywords

historical memory, time, Catalan novel, Jesús Moncada, Jaume Cabré

* Aquest article forma part del projecte de recerca *Funcions del passat en la cultura catalana contemporània: institucionalització, representacions i identitat* (FFI2011-24751), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

Els escriptors tenen una responsabilitat especial com a preservadors i transmissors de la memòria. En el cas de les comunitats baquetejades per la història aquesta responsabilitat és encara més aguda. Un bon exemple és l'escriptora Irene Némirovsky, autora de *Suite française*, la qual ha narrat una versió alternativa d'un episodi complex de la història francesa recent que ben pocs han explicat amb claredat: el col·laboracionisme generalitzat amb els ocupants alemanys durant la Segona Guerra Mundial. Els historiadors han reconstruït la història i la memòria, però l'art –la literatura i el cinema– ha excel·lit en la tasca de conservar i de recrear (fer reviure) moments crucials de la memòria col·lectiva (oblidada o cancel·lada). En el context ibèric, l'ús de la memòria ha tingut una politització ben específica. A diferència de països com Sud-àfrica o l'Argentina, després d'un període de dictadura i forta, aquí no es va resoldre el problema i es preferí una política d'amnèsia i oblit (Resina, 2003). Som en un àmbit completament diferent, on conceptes com els de reconciliació, memòria, oblit, en el sentit que els dona Ricoeur, no són el més habitual. La recuperació de la memòria s'ha produït en part com a reacció contra les distorsions que havia introduït la historiografia franquista i l'amnèsia, que es va considerar la norma acceptable en l'època de la transició democràtica a la fi de la dictadura. Estudis recents han destacat les dificultats de recuperar el passat a causa dels problemes de representació, la dificultat de trobar la «veritat» i la inevitable naturalesa política (i subjectiva) de les reconstruccions (Aguilar Fernández, 2008; Colmeiro, 2005; Ferrán, 2007; Glenn, 2008; Santana, 2011). En aquest article vull identificar la manera com la memòria històrica és recuperada i en particular de quina manera es juga amb el problema del temps. El que vull examinar és de quina manera el llenguatge literari, amb la seva habilitat de penetrar i crear situacions de contaminació, és el més adequat per presentar de manera menys ideològica i emocional la memòria històrica com una manera de reconstruir, completar o corregir allò que n'han dit les històries oficials. La meua tesi és que la literatura és capaç de recuperar o recrear el que ha estat explicat en les històries oficials i d'aquesta manera aconsegueix de donar veu a memòries, personatges i realitats que han estat suprimides.

Hayden White ha destacat una idea de Michel de Certeau: que la ficció és la part reprimida del discurs històric. El discurs històric es fonamenta exclusivament en la veritat, mentre que el discurs de la ficció s'interessa per la realitat i ho fa a partir de l'interès pel territori del que és possible o imaginable. Segons Certeau: «The real would consist of everything that can be truthfully said about its actuality plus everything that can be truthfully said about what it could possibly be» (Certeau, 1988, pàg. 147). Certeau afirma que el retorn de la part reprimida (la

ficció) en la història crea el simulacre (la novel·la) que la història es nega a ser. Com ha recordat Herzberger, la manera com la ficció s'atansa a la història mitjançant el difuminat o *scumbling* és un dels trets característics de la narrativa que s'ocupa de recuperar la memòria històrica.¹

Tornar a viure el temps

A la novel·la *Camí de sirga* (1995) de Jesús Moncada es recreen episodis de la història d'un poble que visqué aïllat per terra durant molts segles, però comunicat amb el món exterior, el mar i la civilització a través del riu Ebre. Moncada recrea episodis de la història fictícia d'un poble real, Mequinensa, un poble que fou devorat per les aigües del riu l'any 1971, víctima de la política de construcció de pantans del franquisme. Com recordà Pere Calders (1981, pàg. 5), company de treballs editorials a Montaner i Simón, a propòsit de la figura de Jesús Moncada, aquest fou un fet clau en la vida i l'obra de Moncada. La novel·la de Moncada narra una pèrdua i la destrucció d'un espai que era allora íntim –personal– i col·lectiu. En el complex procés de recuperació manipula el temps tot inventant una manera especial d'incorporar-lo en la narració. Així, els records dels personatges envaeixen els records d'altres personatges com una manera d'expressar el pes de la memòria col·lectiva. A través de la novel·la el lector percep un sentit de destrucció. La destrucció és presenta a gairebé totes les pàgines. Això és molt evident per exemple en les primeres i últimes pàgines de la novel·la. El personal ús del temps que fa Moncada és el que dóna credibilitat a la història que conta, però també en subratlla la unitat en el temps. Moncada recrea una espècie de temps mític, que fou interromput el 1971 amb la desaparició de la Mequinensa original. En fer-ho, reconstrueix la memòria col·lectiva, però també aconsegueix un sentit diferent del temps, en el qual es barregen el passat i el present. En la novel·la hi ha sempre una atracció per la mort i per l'extinció de mons. Aquesta atracció s'accentua en aquest cas concret: el poble esventrat revela els secrets més íntims dels habitants a partir de les cases mig enderrocades o ja desaparegudes. Els capítols es construeixen entorn de l'evocació d'un objecte, un carrer, un personatge que se situa en el present de 1971, l'any de la destrucció, i això genera una sèrie de records i obre la porta a l'analepsi o *flashback*.

El primer capítol comença amb una descripció molt detallada de les primeres demolicions de les cases del poble. Aquí destaca l'atenció a la toponímia i al nomenclàtor. També el núvol de pols, associat a la «llarga agonia» que serà un dels *leitmotiv* de la narració. Al mateix temps, el contrast entre la puresa climàtica del «lluminós matí de primavera», oposada al pessimisme que

1. Com resumeix Herzberger: «scumbling is both a creative device and a critical perspective: it overextends the folds of one thing (fiction) into those of another (history) without eliminating entirely the discreteness of each» (Herzberger, 1995, pàg. 6).

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

implica l'agonia, la fragor, l'esfondrament de la primera casa. Cal indicar que Jesús Moncada va interessar-se per aquesta qüestió molt abans d'escriure la novel·la, poc abans de l'inici de la destrucció. Es conserva una col·lecció de fotografies de Mequinensa fetes per ell mateix en les quals el centre d'atenció són les cases del poble, fragments dels edificis. En cap d'elles no apareix una figura humana. Justament l'element humà és el que incorporarà a la novel·la.² Tot seguit, en el mateix paràgraf apareix la veu del cronista-narrador. Aquesta veu subratlla, des del primer moment, la dificultat de tenir com a certa la informació que li ha arribat a través de la memòria col·lectiva:

«Anys després, quan la malesa encetada aquell dia del 1970 era memòria llunyana, temps amortallat amb teranyines de boira, una *crònica anònima* va aplegar un *feix de testimonis* colpidors sobre l'esdeveniment. El primer des del punt de vista cronològic, tot i que no resultava el més patètic, recollia l'aturada del rellotge del campanar esdevinguda la vigília enmig d'un capvespre tempestuós que pintava el cel de la vila amb carmins violacis, ors mortoïns i bromalles negres; *segons el cronista*, l'avaria era una premonició clara del que havia de passar l'endemà, un anunci del *final inexorable del vell temps*. L'angoixa es feia esborronadora en la descripció, deguda a un altre testimoni, de la nit a què havia donat pas la incertesa del crepuscle: *la crònica parlava del silenci espès en els carrers deserts*, silenci que volia reflectir el de la gent tancada a casa, preguntant perquè no trenqués el dia. Tanmateix, entre les evocacions, la més colpidora era la del retruny sinistre de les onze del matí següent a la Baixada de la Ferradura: segons la crònica, els vilatans van sentir-se sotragats fins al moll de l'os pel *començament del desastre*.

Certament els testimonis resultaven impressionants. Ara bé, aquesta no era l'única característica que tenien en comú; en compartien una altra, potser insignificant però prou esclaridora del que va passar aquell dia nefast: *tots, sense excepció, eren també absolutament falsos* (pàg. 12).³

Destaca l'associació entre l'estat del cel i l'ànim dels vilatans, tot plegat associacions i premonicions de mort i destrucció: el «començament del desastre», completat amb aquesta sorpresa final a propòsit de la falsedat de la informació. Ja des de l'inici de la narració, la fiabilitat de la informació que llegirem és qüestionada. Per això el narrador-cronista té la responsabilitat de reconstruir les falses informacions, afegint, potser, més nivells de falsedat:

«Els vilatans s'enganyaven en entestar-se a convertir el dia 12 d'abril del 1970 en una data clau del seu drama col·lectiu, de

la mateixa manera que s'equivocaven en sentir-se culpables de no haver assistit a l'esdeveniment. La demolició de la casa número 20 de la Baixada de la Ferradura [...] no fou més que *l'inici de l'últim acte d'un llarguíssim malson*. Quan les màquines tibaren les sirgues d'acer lligades als pilans i l'edifici va caure enmig d'un núvol de pols, *feia més de tretze anys que la destrucció de la vila havia començat*» (pàg. 9-14).

Com ha indicat Kathryn Crameri, Moncada fa reviure la manera com la gent de petites comunitats construeix versions deformades dels fets a través de la xafarderia i l'assoliment d'un consens sobre detalls que no són exactes o poden no ser estrictament exactes. Moncada reconeix la manipulació a l'hora de recordar històries protagonitzades per una comunitat. De manera conscient destaca aquesta manca de fiabilitat i la falsedat de moltes de les llegendes de Mequinensa (Crameri, 2003, pàg. 353 i 357). Un dels recursos que utilitza amb més freqüència és el de barrejar temps i personatges a partir de confondre'n els records. Així, per exemple, l'evocació de la batalla de Tetuan en el record d'algú que no hi va ser:

«Davant els ulls amarats d'enyorament del Nelson, va entaular-se la batalla: retrunyien canons, espetegaven fusells i espingardes, xiulaven bales, brillaven sabres, baionetes i gumies. *Entre les cadires, les taules i les columnes de ferro colat del Cafè del Moll, es succeïen galopades boges, càrregues terrorífiques, topades mortals, crits de victòria, gemecs d'agonia*. Eixit vés a saber d'on, potser de les altes prestatgeries de les ampolles de licor ennoblides per les teranyines, un moro furiós amb la gel·laba tacada de sang fresca va córrer cap al Nelson per damunt del taulell. El vell llaüter el veié acostar-se-li, fer una ganyota espantosa i aixecar la gumia que empunyava... *Algú va obrir la porta del cafè: el marroquí, colpit pel bat del sol, va desfer-se i s'espargí com polseguera*. L'olor acre de la pólvora cremada torna a ser aroma de cafè, les bombes dels canons quedaren reduïdes a les pilotes de futbol dels partits del diumenge i el llum de la taula del billar es resigna de nou al paper de sempre després d'haver il·luminat una estona el camp de batalla de Tetuan, a les terres del Marroc, l'any 1860» (pàg. 35-36).

Segons Crameri aquest fragment «is a good example of a technique used frequently by Moncada: a chance remark, event, sound or sight sends a character off [...] into a vivid reminiscence of the past—so vivid in fact that both the reader and the character are transported back into another time» (Crameri, 2003, pàg. 358). Però jo diria, a més, que el record introduït per un personatge

2. Vegeu Jesús Moncada. *Espais literaris*.

3. En els fragments citats de l'obra, la cursiva és meua (nota de l'autor).

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

que no va poder viure l'acció, que encara no havia nascut, arriba a ser més creïble que el mateix esdeveniment. En part perquè és un esdeveniment que la memòria popular ha repetit centenars de vegades a les tertúlies del cafè. I cal afegir –i això és el que fa que aquest fragment sigui realment extraordinari i s'allunyi d'una simple evocació (una «vívuda evocació del passat», com apunta Cramer)– que al cafè es reproduïx l'escena del passat: «Entre les cadires, les taules i les columnes de ferro colat del Cafè del Moll, es succeïen galopades boges, càrregues terrorífiques, topades mortals, crits de victòria, gemecs d'agonia». En obrir-se la porta del cafè «el marroquí, colpit pel bat del sol, va desfer-se i s'espargí com polseguera». L'olor de pólvora torna a ser aroma de cafè, les bombes dels canons, les pilotes de futbol, la llum del sol és el llum de la taula de billar. Som davant d'una transformació extraordinària del cafè i d'una barreja del passat amb el present.

A les pàgines finals de *Camí de sirga*, Moncada explica la desaparició de Mequinensa, amenaçada per les aigües del riu Ebre, i ho fa reproduint la processó mortuòria de l'enterrament de Carlota de Torres i associant-la als edificis destruïts, els cafès tancats. La destrucció total que està arribant s'associa en aquest cas a la substitució de la vida humana per la invasió de la natura. El que fa Moncada en aquesta novel·la és molt semblant al que Marianne Hirsch ha definit com a *postmemory* (postmemòria). Es distingeix de la memòria per una distància generacional i de la història per una connexió personal profunda: és una forma poderosa i molt particular de la memòria precisament perquè la seva relació amb l'objecte o la font no és intervinguda a través del record sinó a través d'una maniobra d'imaginació i de creació. La postmemòria caracteritza l'experiència d'aquells que creixen dominats per narracions d'esdeveniments traumàtics dels avantpassats (Hirsch, 1997, pàg. 22). Moncada ho fa d'una manera doble: com a narrador, i imposant una postmemòria als seus personatges.

En un altre exemple, Moncada crea una confusió entre dos temps en un mateix espai. Un personatge és literalment dins la memòria d'un altre en un esdeveniment que ha succeït en un altre temps. És el mateix lloc, però separat per unes quantes dècades:

«Mentre pujava pel carreró del sol, el vell Nelson no va adonar-se que estava travessant els records de la Carmela, projectats llavors per la minyona en aquell punt precís de la vila on, el 1925, la guàrdia civil acabava de carregar contra la manifestació de vaguistes. Si l'alenada de memòria amarga l'hagués envoltat, si li hagués fet reviure el moment, el vell hauria mogut instintivament el cap com aleshores, just a temps d'esquivar la culata del fusell, que només va fregar-li el muscle esquerre. De seguida, amb la força recobrada de la joventut, hauria clavat una pinya a la figura que l'aculava contra una paret: el guàrdia civil hauria caigut com un sac, un segon abans que la fognada d'un tir esgaiés la foscúria sobre la massa humana que s'agitava entre cops i crits» (pàg. 125-126).

El narrador utilitza el recurs a una mena de projecció fílmica, que són els records de la Carmela, i crea una situació possible, la del vell Nelson tornant a reviure l'enfrontament amb les forces de l'ordre, la qual cosa dona com a resultat una superposició del passat en el present.

Mixing time

La novel·la de Jaume Cabré, *Les veus del Pamano* (2004), també té una mena d'estructura coral, en la qual el lector percep la realitat a través dels ulls i dels testimonis de diversos personatges. És el que succeeix en d'altres novel·les contemporànies que s'enfronten amb realitats difícils com la Guerra Civil i la postguerra, amb visions molt crítiques d'aquell moment i de la dictadura franquista. Naturalment, l'estructura coral esdevé un instrument idoni per expressar un món que ha resultat capgirat, amb poques sortides a banda de la repressió i el sofriment, callar i fer bondat; és la situació dels primers anys de la dictadura. Glenn ha destacat el fet que la lectura d'aquesta novel·la ha estat enriquida amb el tractament atent del tema de la recuperació de la memòria històrica i amb la naturalesa dialògica del text. També ha indicat que utilitza el temps d'una manera molt innovadora: «Cabré employs a variety of temporal and spatial planes, analepses and prolepses, shifting points of view and levels of discourse, and fragmentation in his presentation of multiple stories that are entangled like a handful of cherries» (pàg. 51-52). Aquest és un dels recursos que permet que *Les veus del Pamano* ofereixi un «dark panorama of self-serving and cynical behavior, moral degradation, corruption, and hypocrisy» (Glenn, 2008, pàg. 54). La barreja de temps és, doncs, clau en la novel·la. De fet, és una de les tècniques literàries més efectives posades en joc per Cabré, ja que permet de situar al mateix nivell personatges que potser ni tan sols saben de l'existència de l'altre, creant així un joc de miralls perquè comparteixen un problema, un gest, un sentiment. L'ús d'aquesta tècnica pot ser qualificada de similar a l'emprada per Moncada, però Cabré afegeix un altre nivell de sofisticació. En el cas de Moncada es tracta només de tornar a viure el temps passat, una declaració de continuïtat entre el passat i el present. Però és també una manera de subratllar que és un passat acabat amb l'arribada del present destructor, el present del narrador, el present de la destrucció del vell poble de Mequinensa, mentre que en el cas de la novel·la de Jaume Cabré és una manera subtil de connectar el passat amb el present i de rellegir-lo, subratllant-ne les deficiències. Podríem dir que és una manera d'establir una connexió moral entre alguns personatges que experimenten dificultats semblants, que han de prendre decisions difícils, que pateixen la traïció o que han de viure una doble vida. També és una manera de retratar la immoralitat del nostre present. La guerra d'Espanya, la dictadura, s'han acabat, però moltes de les actituds de moral dubtosa persisteixen en el nostre present.

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

Un dels personatges principals, la Tina Bros, és clau en la recuperació de la memòria, i per ella és una activitat perillosa i incòmoda en un lloc com l'Estat espanyol. Ella és assassinada. Descobreix una capsa que conté els quaderns que l'Oriol Fontelles havia escrit per a la filla que no va arribar a conèixer. Els quaderns aclareixen la versió oficial de Torena, segons la qual l'Oriol havia estat un falangista devot (com diu la inscripció a la seva tomba de 1944), i reconstrueixen la seva col·laboració amb els *maquis*. A l'entorn d'aquest personatge podem comprovar l'ús de la memòria i la barreja de temps. En un moment determinat la Tina Bros llegeix el text escrit per l'Oriol Fontelles i veu l'autoretrat fet per ell mateix, ja que és pintor. Llegeix sobre les veritables creences de l'Oriol, que són un secret per a la seva dona i una de les raons per les qual ella l'abandona. El narrador ens fa moure entre dos temps, el de l'escriptura i el dibuix dels quaderns del principi dels anys quaranta, i el de la lectura per part de la Tina, introduint els seus sentiments, que són un reflex especular dels de l'Oriol. Es barregen els temps en una distància de seixanta anys:

«Així, potser t'ajudo a recordar-me una miqueta, filla. La Tina ho va copiar tal com ho havia escrit l'Oriol. El que quedava de pàgina, després d'aquesta frase, era el dibuix d'un home d'ulls probablement clars, rostre anodí, correcte, jove, de trets suaus i anònims. El va contemplar llargament, fent l'esforç d'imaginar-se l'Oriol retratant la seva pròpia pena davant d'un mirall brut. Exactament era un autoretrat del seu dolor, quan la Rosa se'n va anar, decebuda i fastiguejada, i ell, convertit en heroi inesperat, no tenia manera d'explicar-li que ja no sóc un covard, Rosa» (pàg. 38).

En la part final d'aquest paràgraf, la lectura per part de la Tina en el present de 2002 dona veu en el passat a l'Oriol, que pot tornar a parlar directament amb la seva dona, la Rosa.

Un segon exemple ens atansa al riu Pamano. De nou, dos moments en el temps, separats per dècades de distància, es barregen sense avisar prèviament el lector. Una activitat escolar gairebé rutinària que es desenvolupa en el present –demostrar en col·laboració amb l'escola d'un altre poble que l'aigua s'escola riu avall cap al mar– es barreja amb un temps anterior quan la guàrdia civil va descobrir una atac planejat pels *maquis*. La mestra parla per telèfon mòbil i adverteix el grup que espera riu avall:

«–Sóc la Tina Bros, sí. L'ampolla acaba de sortir. Compta-hi ben bé mitja hora.

–Com la pescaran? Tina, ei! Com la pescaran?

–Amb un caçapapallones –va contestar en Pep Pujol, que ho sabia tot.

Ho van fer amb un garfiot de picar el gel, el de mànec llarg, perquè s'havia acostat prou a la riba, com si no hagués entès del tot quin era el seu fat.

El van tombar de cara per veure si el coneixien, i es van mirar l'un a l'altre.

–No sé qui és. No és de per aquí.

–Està ben mort.

–Haurem d'avisar la guàrdia civil.

–Mos portarà problemes. Encara voldran saber...» (pàg. 239).

Com ha observat el lector, l'ampolla de l'experiment és substituïda pel cos d'un *maquis* mort que troben uns pagesos. Lliuren el cos a la guàrdia civil. Aquests descobreixen un missatge que revela els plans:

«La patrulla de la guàrdia civil sí que va trobar el cos del Morrot, sí que el va treure de l'aigua, sí que el va escorcollar i va descobrir la capsa metàl·lica que van obrir allà mateix, delerosos de fer algun mèrit davant dels seus superiors, i van desplegar el paper i el més baixet, desficiós, va llegir en veu alta, que tothom, pedres, còdols, barbs i truites, el Morrot i el company de patrulla, el sentís:

–Hola, companys de segon de l'escola de Ribera de Montardit. Aquest missatge demostra que si anéssim baixant riu avall, arribaríem fins al mar. En un mapa hem vist que hauríem de passar molts pobles com el vostre, algunes rescloses, i entrar al riu Segre per Camarasa i després entrar al riu Ebre per Mequinensa. I llavors, directes al mar. Després de Setmana Santa farem una excursió de tres dies al delta de l'Ebre. I vosaltres?» (pàg. 269-270).

El missatge amagat dins la capseta metàl·lica mai no l'arribem a llegir i, en canvi, sí que llegim el missatge escrit pels escolars. S'esberla l'enjòlit creat entorn del missatge i tornem a l'exercici escolar.

Moncada reconstrueix la memòria esborrada, desapareguda, d'un poble que jeu sota l'aigua. Com Cabré desitja reivindicar un passat oblidat, mal contat. Cabré vol corregir i completar la història, rebutjant els textos distorsionats de la història oficial. Completa una visió monològica amb un passat de realitats que han estat silenciades durant molt de temps i que narren la memòria dels vençuts. Amb l'ús del difuminat temporal tots dos aconsegueixen de presentar un altre sentit de la història. Aquests escriptors tornen a un passat, a uns espais recreats i inventats. I ens fan pensar en termes de temps, amb una continuïtat essencial, un temps en el qual el present està incorporat en un moment del passat. Ho fan mitjançant dispositius que no estan disponibles per als historiadors, com una manera de subratllar la continuïtat entre el passat i el present, que es remunta a un passat sempre present, el descobriment d'una veritat incòmoda. Es pot aplicar a aquests llibres la reflexió de Santana: «Més que *memorialitzar la història*, en lloc de proporcionar monuments per preservar la memòria del passat, la intenció [...] és *historitzar reflexivament el record*» (Santana, 2011, pàg. 58).

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

Referències bibliogràfiques

- AGUILAR FERNÁNDEZ, P. (2008). *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Madrid: Alianza.
- CABRÉ, J. (2004). *Les veus del Pamano*. Barcelona: Ed. Proa.
- CALDELS, P. (1981). «L'home i les seues lletres», pròleg a Jesús MONCADA. *Històries de la mà esquerra i altres narracions*. Barcelona: La Magrana. Pàg. 5-12.
- CERTEAU, M. (1988). *The Writing of History*. Nova York: Columbia University Press.
- COLMEIRO, J. F. (2005). *Memoria histórica e identidad cultural: De la postguerra a la postmodernidad*. Barcelona: Anthropos.
- CRAMERI, K. (2003). «Forging the Community: Explorations of Memory in Two Novels by Jesús Moncada». *Modern Language Review*. Núm. 98, vol. 2, pàg. 353-366.
<<http://dx.doi.org/10.2307/3737816>>
- FERRÁN, O. (2007). *Working through Memory: Writing and Remembrance in Contemporary Spanish Narrative*. Lewisburg, PA: Bucknell UP.
- GLENN, K. (2008). «Reclaiming the Past: *Les veus del Pamano* and *Pa negre*». *Journal of Catalan Studies*. Núm. 11, pàg. 49-64.
- HERZBERGER, D. K. (1995). *Narrating the Past: Fiction and Historiography in Postwar Spain*. Durham, NC: Duke UP.
- HIRSCH, M. (1997). *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jesús Moncada. *Espais literaris*. [Data de consulta: 13 de març de 2013].
<http://www.jesusmoncada.cat/?page_id=3064>
- MONCADA, J. (1995). *Camí de sirga*. Barcelona: La Magrana.
- RESINA, J. R. (ed.) (2003). *Disremembering the Dictatorship: The Politics of Memory in the Spanish Transition to Democracy*. Amsterdam: Rodopi.
- SANTANA, M. (2011). «Jaume Cabré: *Les veus del Pamano* i la novel·la de la memòria històrica». *Journal of Catalan Studies*. Pàg. 47-59.
- WHITE, H. (2005). «Introduction: Historical Fiction, Fictional History, and Historical Reality». *Rethinking History*. Vol. 9, núm. 2/3, pàg. 147-157.
<<http://dx.doi.org/10.1080/13642520500149061>>

CITACIÓ RECOMANADA

BOU, Enric (2013). «Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*». A: Jaume SUBIRANA, Josep-Anton FERNÁNDEZ, Joan FUSTER SOBREPÈRE (coords.). «Resistencialisme i normalització: usos del passat i discursos culturals en la Catalunya contemporània» [dossier en línia]. *Digithum*, núm. 15, pàg. 26-32. UOC. [Data de consulta: dd/mm/aa].
<<http://digithum.uoc.edu/ojs/index.php/digithum/article/view/n15-bou/n15-bou-ca>>
DOI: <<http://dx.doi.org/10.7238/d.v0i15.1788>>
ISSN 1575-2275

Aquest article està subjecte a una llicència d'atribució no comercial no derivativa 3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-lo, distribuir-lo i comunicar-lo públicament sempre que en citeu l'autor, la revista electrònica i la institució que la publica (Digithum, FUOC). L'ús comercial i les obres derivades no estan permeses. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.en>

<http://digithum.uoc.edu>

Temps i memòria: *Camí de sirga* i *Les veus del Pamano*

Enric Bou

Professor d'Estudis ibèrics i Literatura comparada a la Universitat Ca' Foscari de Venècia.
 ebou19@gmail.com

Doctor en Filosofia i Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, 1981. Tesi doctoral: «Evolució poètica de Guerau de Liost». Excel·lent, *Cum laude*. Director: Joaquim Molas. Beca d'investigació al Centre d'Estudis d'Història Contemporània, Barcelona, 1979-1980. Grau de Llicenciatura a la Universitat Autònoma de Barcelona, 1977 i Llicenciatura en Filosofia i Lletres, Filologia Hispànica, Universitat Autònoma de Barcelona, 1971-1977.

Per a més informació, vegeu: www.unive.it/persona/enric.bou

Universitat Ca' Foscari de Venècia
 Dorsoduro 3246
 30123 Venècia
 Itàlia

